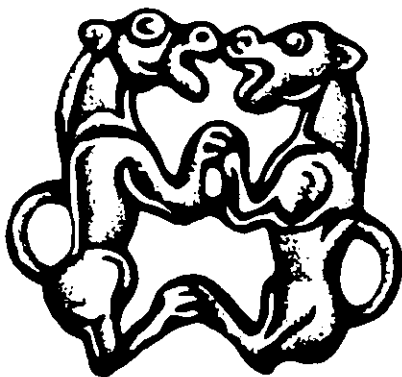

ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЛАДУ КАТАКОМБНОГО СУСПІЛЬСТВА

С. Ж. Пустовалов

У світлі особливостей станово-кастових суспільств світу у статті розглядаються основні моменти реконструкції соціального ладу катакомбного населення Північного Причорномор'я.

Традиційно вважалося, що «катакомбне» суспільство знаходилося на досить невизначеному етапі розкладу первісного соціального ладу. Такий погляд є основою аргументації соціально-економічного стану носіїв катакомбної спільності у М. І. Артамонова, А. П. Круглова, Г. В. Підгаєцького, Т. Б. Попової¹ та інших вчених, які висвітлювали це питання у своїх працях.

Накопичення нової інформації, що сталося внаслідок інтенсивних польових досліджень 60 — першої половини 80 рр., майже не змінило підходів до розв'язання цієї важливої проблеми. О. Г. Шапошникова, І. М. Шарафутдінова, І. Ф. Ковальова² та інші також залишали катакомбне суспільство в межах первіснообщинного ладу. Але поступово традиційне ставлення до цієї проблеми дещо змінювалось. Так, О. Г. Шапошникова, вивчаючи металообробку носіїв катакомбної культури, дійшла висновку про складну соціальну структуру цього населення³. І. Ф. Ковальова, характеризуючи соціально-економічний стан катакомбного населення, відмічала наявність соціальної стратифікації та досить високий соціальний статус так званих майстрів⁴. Тобто соціальне розшарування у носіїв катакомбних пам'яток уже відзначалося знавцями. Але в цілому, катакомбне суспільство вважають первісним, в якому йшов процес розкладання общинних відносин⁵. Автор також дотримувався цієї думки⁶.

Знахідка у похованнях Інгульського типу так званих модельованих черепів⁷ змусила інакше розглянути проблему соціального ладу катакомбного суспільства. Вивчення цієї знахідки змінює погляд на соціальний статус «катакомбників». Це було суспільство, де активно йшли процеси класоутворення⁸.

Згаданий ритуал, як зауважують спеціалісти, з'являється на досить певному ступені соціально-економічного розвитку людства, а саме — пізньопервісному та ранньокласовому рівні⁹. Цей висновок дозволяє використовувати для реконструкції соціального ладу катакомбного населення моделі, розроблені спеціалістами для ранньокласових держав.

Зіставлення археологічних ознак ранньокласових утворень з матеріалами катакомбної спільності Північного Причорномор'я дає можливість визначити міру їх збіжності, усвідомити, як далеко просунувся процес трансформації первісності, які індивідуальні особливості мало це суспільство. Це по-перше.

По-друге, як відомо з загальної літератури, процес виникнення ранньокласового суспільства набуває певних форм. Як вважають дослідники, варнова система або близька до неї, була універсальним явищем¹⁰. Проте, маючи загальні спільні риси, ця система завдяки конкретно-історичним умовам дещо варіювалась. Виявлені у ході соціального аналізу катакомбних поховань особливості, дозволяють у деяких аспектах її конкретизувати.

В археології завжди приділялась значна увага проблемі пошуків археологічних критеріїв існування державних утворень. Завдяки працям Г. Чайлда, В. М. Массона, В. П. Гуляєва, К. Ренфрю, В. П. Ілющечкіна, Л. Е. Куббеля, Ю. В. Павленка та інших були визначені археологічні ознаки державності¹¹, які характеризують різні сфери процесу класогенезу.

1. У виробництві виділяється відокремлення ремесла від землеробства, взагалі сільськогосподарського господарства. Найбільш яскравим проявом цього процесу є поява ювелірного виробництва. А для доби бронзи — це виготовлення металевих речей, зброї, бойових колісниць тощо¹².

2. Економіка ранньокласового суспільства характеризується значним зростанням продуктивності сільського господарства: землеробства та скотарства, посиленням обміну.

3. Різка соціальна стратифікація суспільства¹³. Вона реалізується стосовно поховального обряду не лише у витратах праці, але й у майновій диференціації. З'являються нові спеціальні ритуали поховання правлячої верхівки, що відображають появу публічної влади¹⁴. Виділяються не менш як три групи населення¹⁵.

4. Як наслідок соціального розшарування населення виникає субкультура знаті.

5. Поява політичних та економічних центрів — міст.

6. Поява монументальної архітектури.

7. Поява писемності.

Таким чином, питання про існування державності у кожному конкретному випадку слід вирішувати за всім комплексом ознак. Окремі з них могли виникнути ще за часу пізньопервісного ладу. Класоутворення є досить тривалий процес. Наявність тих чи інших ознак у конкретному випадку може вказувати на місце конкретного суспільства на цьому шляху. Але вирішальним критерієм появи державності є експлуатація¹⁶, при наявності решти ознак.

Розглянемо, як цей комплекс ознак процесу класоутворення та становлення держави виявляється у матеріалах катакомбних пам'яток у степовій смузі України.

Серед катакомбних поховань у Північному Причорномор'ї широко представлені могили майстрів трьох основних ремісничих професій: металургів, переважно ливарників, зброярів, що виготовляли стріли тощо, та людей, які займались деревообробкою¹⁷. В цілому, поховання із знаряддями праці, що дозволяють реконструювати професію, становлять приблизно 2—3% від загальної кількості розкопаних поховань. Катакомби, де знайдено деревообробні знаряддя праці, ми маємо підстави вважати похованнями майстрів, що займались виготовленням таких складних на той час механізмів як візки та бойові колісниця¹⁸.

Те, що професійна належність поховань знаходить відображення у особливостях поховального ритуалу, свідчить про відокремлення ремесел, ремісників від інших членів общини. Це закріплюється навіть в ідеології. Щодо того, наскільки престижні вироби виготовляли ремісники, то лише кожне з 20 поховань має металеві речі, у тому числі найдрібніші; кожне шосте — зброю; лише одне з 150—200 поховань — візок або колісницю, або тільки їх частину.

Як встановлено, метал, зброя та колісниця є ознаками вищого прошарку катакомбного суспільства¹⁹. На високий соціальний статус похованих з візками та колісницями вже вказувалось окремо²⁰. Тобто майстри, що займались виготовленням металевих речей, зброї та колісниць, обслуговуючи переважно соціальну верхівку, почали виконувати ті функції, які у сталому вигляді притаманні цій категорії населення у класовому суспільстві.

Друга ознака, яка відображує становлення державності за даними катакомбних пам'яток, має реконструюватись непрямо. Досліджених поселень, які б сприяли вирішенню цього питання, поки що немає. Про зростання продукції господарства, у даному випадку переважно скотарства, свідчить можливість утримання все більшої кількості людей, не пов'язаних безпосередньо з виробництвом. Про наявність значної кількості таких людей свідчить те, що в окремих вузьколокальних районах прошарок знаті сягав 45% від загальної кількості поховань. Опосередковано на це вказує і грандіозне катакомбне святилище на р. Молочній²¹.

На користь існування інтенсивного обміну, як індикатора приватного розпо-

ділу матеріальних благ, свідчать речі з поховання поблизу с. Тернівка, де знайдено ливарні форми, які за змістом ідентифікуються з месопотамськими ваговими та грошовими одиницями²².

Для ранньокласового суспільства у соціальній субсистемі виділяються декілька ознак. Різде соціальне розшарування, яке виникає ще наприкінці первісного ладу, спостерігається і у катакомбного населення. Тут слід відзначити, що для інгульських поховань встановлюється шість верств, які об'єднуються у три великі групи: знать, рядове населення, можливо, неповноправне населення²³. Для донецького та переддонецького населення виділяються чотири соціальні верстви, що також можна об'єднати у три, ідентичні згаданім, групи²⁴. Порівняємо: у скіфському суспільстві фахівці знаходять 7—8 соціальних верств населення²⁵.

Найвищий прошарок інгульської знаті характеризується насипом над похованням, розмірами камери понад 240×201 см, складним поховальним ложем, моделюванням обличчя, наявністю колеса або візка, зброї, металу, розпису по дну камери, іншим інвентарем, який не пов'язується з професією чи культом, а свідчить швидше про заможний добробут (музичні інструменти, шкіряні футляри з вохристими стрижнями, залишки шкіряного одягу тощо).

Для знаті другого рангу притаманні всі перелічені вище ознаки окрім розмірів камери, які не відрізняються від розмірів поховань рядового населення, та досипки замість насипу. У цієї категорії вже з'являються у похованнях знаряддя праці.

Катакомби нижньої третьої групи знаті мають лише або модельовані черепи, або зброю, або насип. Розміри камер не відрізняються від могил рядового населення.

Похованням рядового заможного населення властиві знаряддя праці, одна або декілька посудин, кістки тварин, просте поховальне ложе. Розміри поховальної камери варіюються переважно від 161 до 240 см у довжину та від 80 до 200 см у ширину. Для п'ятої групи характерне лише просте поховальне ложе, а для шостої — безінвентарне поховання з найменшими розмірами могил.

Для умовно донецького населення не виявлено такого дрібного розшарування. Крім розмірів поховальної камери, група поховань знаті не має стійкого комплексу ознак, який би відзначав могили соціальної верхівки. У цілому, умовно донецькі поховання значно менше диференціюються ніж інгульські²⁶.

Завдяки етнографічним та індоєвропейським паралелям вищий ранг інгульської знаті можна розглядати як могили керівництва, правителів цього суспільства. Другу групу — як представників соціальної верхівки з безпосереднього оточення правителя, ймовірно членів родини, клану, з яких формувалося світське, сакральне та військово керівництво, а також, очевидно, керівники субсоціальних підрозділів. На нижній сходинці прошарку знаті могли стояти як родинні голови, так і воїни, що відзначились у битвах, нижній прошарок жерців-магів. Приблизно такий розподіл знаті та іншого населення відомий для індоєвропейських народів²⁷, до формування та розвитку яких катакомбна спільність, та зокрема інгульська культура, так чи інакше причетна.

Для соціальної верхівки катакомбного суспільства характерна поява спеціального поховального ритуалу — багатокамерних поховань, де трудові витрати перевищують звичайні поховання у 8—11 разів. Померлих супроводжують багатий інвентар, численні деталі поховального обряду, силоміць умертвлені люди²⁷. Місце останніх біля входу в камеру або в перших, чи менших камерах не залишає сумніву в їх підлеглому соціальному становищі.

Поява соціальних центрів на відміну від землеробських цивілізацій, де індикаторами виступають ранньоміські центри політичної влади, у носіїв катакомбної культури досить своєрідна. Виділяються соціально важливі центри, території, де кількість поховань знаті значно перевищує середні показники. Так, на р. Молочній зафіксовано найбільшу кількість поховань інгульської знаті²⁸ саме там, де відкрито грандіозне святилище на платформі²⁹, де знаходиться Кам'яна Могила, більшість сюжетів якої зроблено за доби бронзи³⁰. Побудова таких значних архітектурних споруд (загальна кубатура ґрунту святилища становить приблизно 30000 м³, при його зведенні використано сотні тонн граніту, вапняку, пісковика та ін.) є також прикметою становлення цивілізації.

Таким чином, аналіз даних поховальних пам'яток катакомбної спільності з метою визначення ознак цивілізації дає підстави говорити про наявність у цього населення ряду ознак ранньокласового суспільства. Не знайдено матеріальних свідочтв розвинутої писемності та міст, функції яких певною мірою виконують соціальні та ідеологічні центри на р. Молочній. Викладене дозволяє відносити катакомбну спільність загалом до так званих перехідних стратифікованих суспільств.

Треба зауважити, що економіка катакомбного суспільства була заснована на скотарстві, подекуди навіть мобільного типу³¹. За характеристиками вона наближалась до економіки кочовиків. Останні, як зазначає Л. Е. Куббель, були чи не найсприятливішим середовищем для встановлення приватновласницьких стосунків. З іншого боку, такі риси, як неспроможність господарсько-технічного удосконалення, гранична залежність від природних умов робили процес нагромадження худоби зворотним³². Такі суспільства мали змогу досягти лише ранньокласової стадії соціально-економічного розвитку. Здається, що значною мірою це положення можна віднести і до «катакомбників». Кажучи про їх ранньокласові риси, слід пам'ятати, що всі перелічені ознаки мають силу доказів лише при існуванні їх у системному розвинутому вигляді.

Соціальна стратифікація та встановлення державності, як відомо, виступають двома сторонами одного процесу — народження класово-антагоністичного суспільства³³. На форми та особливості його проходження впливають численні фактори. Тому серед різних варіантів пізньопервісного — ранньокласового суспільства треба вибрати той, який найбільшою мірою відповідає особливостям катакомбного соціального організму. На нашу думку, на цей вибір впливає складний характер катакомбного етносу³⁴. Одна з преференційних гіпотез походження катакомбної спільності передбачає міграцію населення, що в умовах того часу проходила із завоюванням³⁵. На це вказує відносно велика кількість померлих улітків чоловіків³⁶ та значна кількість зброї у найдавніших похованнях.

Ці дані дозволяють припустити, що основним шляхом утворення державності у даному конкретному випадку був військовий³⁷, що не заперечує факторів і внутрішнього розвитку. При домінанті військового шляху міжетнічні протиріччя трансформуються у соціальні³⁸. Як зазначає переважна більшість фахівців, рішення власних протиріч за рахунок інших народів, тобто зовнішньоексплуаторська діяльність була чи не найпоширенішою у найперших державах³⁹.

Згаданий шлях утворення держави, пов'язаний із підкоренням одного суспільства іншим, одержанням додаткового прибутку спочатку у вигляді пограбування сусідів, поступово призводив до більш міцних данницьких відносин⁴⁰, а у деяких випадках — до створення каст. Здається, що цей варіант встановлення публічної влади та посилення соціальної стратифікації, що зараз відносять до другорядних, був досить поширеним. Як зазначає Ю. М. Кобишанов, кастова система знайдена у народів Південної та Середньої Азії, Японії, Океанії, Африки та доколумбової Америки⁴¹. Проте найвищого розвитку ця система досягла в Індії⁴².

Каста — це замкнута група людей, що займає суворо визначену соціальну позицію, встановлене звичаєм місце у суспільстві. Належність до неї обумовлена народженням та успадковується. Її члени об'єднані традиційними заняттями, спільним культом, правилами спілкування між собою та з представниками інших каст⁴³. До цього слід додати, що каста створюють ієрархічну систему, вони нерівні між собою⁴⁴.

Перш ніж робити спробу знайти докази існування станово-кастової системи у катакомбному суспільстві, треба визначити основні риси каста, їх можливе відображення у археологічному матеріалі.

Першою умовою виникнення кастової системи є відокремлення ремесла від землеробства, поява перших ремісників (будь-яка форма ремесла). Спочатку ремеслом займались переважно окремі родини⁴⁵. Розподіл общини за професійним принципом згодом поширюється на всю соціальну сферу. Наявність у катакомбній спільності спеціальних поховань із знаряддями праці свідчить про можливість виникнення за певних умов у катакомбному суспільстві спочатку варнової, а потім станово-кастової систем.

Друга умова полягає в тому, що перші форми вирішення соціальних проти-

річ здійснювались у вигляді зовнішньоексплуататорської діяльності, тобто підкорення одного етноса іншим. Тому становленню станово-кастової системи сприяло завоювання. Не наважуючись казати про обов'язковий характер цієї умови виникнення станово-кастової системи, не можна не відзначити, що війна, особливо війна-завоювання, є поширеним варіантом конкретного оформлення ранньої державності⁴⁶. Деякі докази завоювання, яке супроводжувало появу кастової спільності у степах Північного Причорномор'я вже згадувались вище.

Наслідком завоювання стала етнічна неоднорідність суспільства. Тому важливою рисою станово-кастового суспільства є його гетерогенний етнічний склад. Як пише А. А. Куценков: «Об'єктивна необхідність праці разом із комплексом родоплемінної психології сприяли закріпленню тих чи інших занять за певними етнічними групами»⁴⁷. Етнос-завойовник утворює панівні касты, а підкорений етнос — касты пригноблені. За окремими етнічними групами закріплюється визначений соціальний статус.

Археологічним відображенням цього має бути такий стан, за якого одна етнічна група повинна виключно або по тенденції займати високе соціальне положення, друга — середнє, третя — низьке і т. д. Такі чіткі кордони між окремими кастами підтримувались і ендогамією (це третя важлива риса). Шлюби укладались лише між представниками однієї касты. Але, як і кожний кордон, його суворе дотримання було відносним. Хоч чоловікам низької касты суворо заборонялось одружуватись з жінками вищої касты, шлюб чоловіків високої касты із жінками нижчої, особливо на ранніх етапах існування кастової системи в Індії, навпаки був досить поширеним. Це так званий звичай анулома⁴⁸.

Як зафіксовано в індійській традиції, перехід до вищої касты міг статися не лише після цілого ряду перевтілень. На ранньому етапі це робилось за життя людини, як відзнака певних заслуг⁴⁹. Перехід до вищої касты у африканських народів здійснював правитель⁵⁰. У процесі розвитку станово-кастової системи етнічні градації поступово зривались. До складу вищих каст залучалась верхівка підкореного населення.

Таким чином, кордони між окремими кастами, особливо на ранньому етапі, не були непохитно суворими. Практикувався перехід до вищої касты за заслуги, мали місце міжкастові шлюби, інкорпорація соціальної верхівки підкореного населення у вищу касту⁵¹.

Археологічним відображенням цих властивостей кастової системи у поховальному обряді має бути те, що серед поховань етнічної групи, яка займала вищу соціальну сходинку у суспільстві, повинна бути певна, можливо значна, кількість таких, що мають прикмети більш низької групи. Враховуючи значення війни у цьому суспільстві, можна припустити серед них відносно велику кількість поховань зі зброєю. Навпаки, серед поховань етнічної групи, що займала менш високу сходинку, катакомби з ознаками вищої етнічної групи мають бути відсутніми чи складати мізерну кількість.

Ще слід відзначити, що спочатку станово-кастова система має невелику кількість каст. Так, наприклад, в Індії відомо чотири касты (вони ще мають назву варн), те ж саме спостерігаємо у Китаї та деяких народів Африки.

Викладене дає змогу сформулювати таку гіпотезу: якщо у реконструйованому суспільстві мають місце виділення ремесла та завоювання, то можна припустити виникнення тут станово-кастової системи. Доказами її існування в археології для поховальних пам'яток будуть виступати:

1. Співіснування тривалий час різних етнічних груп населення на одній і тій самій території.

2. В межах цього співіснування кожна етнічна група повинна займати визначене місце в соціальній структурі даного суспільства.

3. На відміну від вищої касты, де зберігається соціальна структура, що склалася на момент створення кастової системи, у пригнобленого населення соціальна верхівка частково знищується, частково інкорпорується до панівної касты. В усякому разі для цього населення характерна неповна соціальна структура.

4. Згідно з ендогамним характером касты, контакти між співіснуючими етнічними групами мають бути обмеженими, особливо між тими, що займають протилежні позиції у станово-кастовій системі.

Та обставина, що кастова система не знаходила поки що свого відображення

в археологічній літературі пояснюється тим, що соціальний аналіз проводився у межах одноетнічних угруповань⁵². Поступовий перехід від однієї соціальної групи до другої не давав можливість припускатися іншої думки.

Для того, щоб перевірити висунуту гіпотезу про археологічне відображення станово-кастової системи, звернемось до аналізу даних поховальних пам'яток катакомбної спільності, які комплексно відображають соціальний статус померлого як етнічного, так і соціального плану⁵³.

Нами було проведено соціальний аналіз катакомбних поховань Північного Причорномор'я. Його основні результати опубліковано⁵⁴. Не маючи змоги навести всю процедуру аналізу, необхідно нагадати її основні етапи.

До аналізу було залучено 413 поодиноких поховань інгульської культури (IV—VII АЕТ/по)⁵⁵ та 521 поодинокі поховання переддонецького, донецького та дніпро-азовського типів (далі — умовно донецькі) (I—III АЕТ/по). Ці дві вибірки поховань походили з районів Північного Причорномор'я, Сіверського Донця та Нижнього Дону. Вони оброблялися окремо.

Спочатку за результатами порівняння пам'яток окремих територій за ознаками, що відображають трудові витрати, кількість та якість супроводжуючого інвентаря, деталі ритуалу (загалом 57 ознак) було виявлено типуютьорючі сукупності ознак (використана методика В. Ф. Генінга та В. А. Борзунова⁵⁶). Ними стали розміри поховальної камери. Потім було зроблено статеві-віковий аналіз, який показав, що між вибірками поховань за статтю існує висока схожість (90%). Цей висновок дозволив розглядати разом всі дорослі поховання. У кожній з двох етнічних за традиціями вибірок було здійснено групування поховань дорослих небіжчиків за розмірами камер. Але одержані вибірки були штучними. Щоб наблизити їх до реальних, які існували у минулому, було проведено їх порівняння за всім комплексом ознак і на цій основі обчислено коефіцієнт парної схожості. У результаті було виявлено три групи: дві протилежні за соціальним станом (верхівка та, можливо, неповноправне населення) і середня — найчисленніша група — рядове населення. Було визначено прикмети еліти, за якими з основної групи було виділено ті поховання, які тією чи іншою мірою їм відповідали.

Таким чином, для інгульських поховань було виділено шість соціальних верств: знать I розряду, знать II розряду, знать III розряду, рядове заможне населення, рядове незможне та, можливо, неповноправне населення. А для умовно донецьких — чотири: знать, рядове заможне населення, рядове незможне населення та, можливо, неповноправне населення. Наочно співвідношення окремих соціальних груп наведено у таблиці 1.

Треба підкреслити, що соціальне розшарування досягло більшої сили серед інгульського населення, оскільки поховань знаті у них виявлено у 2,5 рази більше, ніж в умовно донецького.

Найбільше число знаті (45,5%) спостерігаємо на р. Молочній в інгульських похованнях (середній показник для цієї групи знаті становить 20,2%).

Тут досить багато і неповноправного населення. Найменший показник для групи знаті маємо для Подніпров'я (табл. 2). При визначенні територіального поширення верств умовно донецького населення одержуємо зворотню картину (табл. 3)⁵⁷.

Аналіз таблиць 2 і 3 наводить на думку про існування у катакомбному суспільстві окремих соціальних центрів, пов'язаних з етнічними угрупованнями. Порівняння за територіями свідчить про те, що для районів з великою кількістю поховань інгульської знаті майже немає катакомб умовно донецької і навпаки. Тобто, на території Західного Приазов'я, Нижнього Подніпров'я, Північного Криму, Поінгулля складається одна етносоціальна одиниця, а на Дону — Дінці — друга.

Серед умовно донецьких поховань виділяються два хронологічні горизонти⁵⁸. Вони відповідають I—II АЕТ/по (ранні) та III АЕТ/по (пізні). Це дозволяє визначити поширення умовно донецьких поховань різних верств на двох хронологічних етапах (табл. 4).

Порівнюючи поширення різних верств між раннім та пізнім етапами треба відзначити, по-перше, збереження відносного рівня соціального статусу окремих районів; по-друге, різке зниження кількості соціальної верхівки умовно до-

нецького населення на пізньому етапі (більш як у три рази). Якщо на ранньому етапі Доно-Донецький район виділяється як соціальний центр, де мешкають заможні общинники та соціальна верхівка, то на пізньому етапі тут визначається вже майже 30% незаможного населення, скорочення у 2,5 рази числа знаті. У цілому, на більш пізньому етапі посилюється незаможність умовно донецького населення.

По-третє, на р. Молочній та у Степовому Подніпров'ї (Північному Криму, Поінгуллі, Запорожжі) серед умовно донецького населення на *пізньому етапі взагалі немає поховань знаті*. Водночас, у Степовому Подніпров'ї скорочується і незаможне населення. Можливо неповноправне населення також пов'язується з раннім етапом. Це теж підкреслює скорочення соціальної стратифікації серед умовно донецького населення на пізньому етапі його існування.

Хронологічно порівняння територіального розподілу соціальних верств умовно донецького населення дає підставу казати про політичний занепад цього соціального угруповання та втрату ним на деяких територіях самостійності. У Степовому Причорномор'ї та у Західному Приазов'ї роль панівного прошарку повинні були виконувати представники інгульського етносу.

Встановити це можна лише визначивши, як співвідносяться хронологічно інгульські та умовно донецькі етносоціальні угруповання.

Тривалий час вважалось, що ранні донецькі та, особливо, переддонецькі поховання у Північному Причорномор'ї передують пізнішим інгульським⁵⁹. Але з'являються праці, де це положення піддається сумніву⁶⁰. Серед інгульських поховань виділяються такі, що датуються кінцем III тис. до н. е. Тобто вони майже синхронні переддонецьким похованням⁶¹. За нашими даними населення I—II та VI—VII АЕТ/по значний час співіснувало⁶². Це у будь-якому разі не спростовує висновок про термін появи кожної з двох етнічних груп населення, але значно продовжує час їх співіснування.

Торкаючись питання співіснування двох етнічних масивів, треба відмітити, що воли обидва також контактували з ямним населенням. Причому ці контакти були тіснішими з умовно донецьким населенням. У цілому, до 3% поховань у катакомбах лежить у типовій ямній позиції (скорчено на спині). З них лише третина припадає на поховання з інгульськими поховальними спорудами. Стратиграфічно зафіксовано одночасність умовно донецьких поховань пізньоямним⁶³.

Велика кількість пізньоямних поховань з померлими у скорченій на боку позі також свідчить про значний час співіснування ямного та катакомбного населення. Визначити кількість пізньоямних поховань одночасних з катакомбними поки що неможливо. Проте важливо відзначити, що найпізніші ямні поховання на території Степового Подніпров'я переважно належать до *найнезаможніших соціальних верств ямного суспільства*⁶⁴.

Одержані результати можуть бути інтерпретовані як наявність у катакомбному суспільстві станово-кастової системи. Розшарування у межах етнічних груп відображає становий розподіл, а тенденція до скорочення верств для умовно донецького та пізньоямного населень, закріплення у тенденції за певними етнічними групами особливого соціального положення — кастової системи.

Виходячи з наведених даних, можна припускати, що у Північному Причорномор'ї склалося етнополітичне утворення на основі станово-кастової системи. Можливо, на якомусь етапі його існування до сфери його впливу підпадає Нижній Дон та Донець, населення яких могло знаходитись у данницьких відносинах із згаданим об'єднанням.

Розглянемо тепер наскільки тісні контакти були між різними за етнічними традиціями групами катакомбного та ямного населень, що входили до утвореного етнополітичного об'єднання. Найстійкішим етнічним показником у катакомбній спільності виступає загальна поза померлого⁶⁵. Відмічалось, що лише третину катакомбних поховань становлять полярні, протилежні етнічні типи. Решту треба відносити до проміжних, змішаних⁶⁶. Вони відображають етнічні контакти, які здійснювались шляхом шлюбів, адопції і т. ін.

Дивлячись крізь призму згаданої гіпотези про касти на етнічну структуру катакомбного суспільства, можна констатувати майже повну відсутність контактів інгульського та ямного населень (1%). Контакти інгульського з умовно донецьким носять складніший характер. Серед інгульських поховань виділяється

ся IV АЕТ/по, де померлі лежать скорчено на боці (11,5%). Кількість же людей у традиційному інгульському положенні (випростано на спині) в умовно донецьких поховальних спорудах (I—II АЕТ/по) досягає лише 4,3%.

Здається, що ця картина відповідає гіпотезі про ендемію окремих каст. Поховальний обряд інгульського населення стає не тільки етнічним показником, але й комплексною ознакою вищого соціального рангу. Частина населення нижчої касті переводиться до вищої, що знаходить відображення у новому поховальному ритуалі, де зберігається тільки стара поза померлих. Зазначимо, що серед цих поховань значна кількість катакомб зі зброєю (чи не криється тут одна з причин переводу до вищої касті?).

Щодо стосунків умовно донецького населення, як окремої касті, та пізньоямного, то значна кількість цих катакомбних поховань з прихованими ямними рисами свідчить про прагнення ямного населення перейти до катакомбного обряду, тобто підвищити свій соціальний статус. Незначні контакти між інгульською та пізньоямною групами як протилежними кастами, вказують на правове становище кожної з них.

Соціальні ознаки панівної касті стають престижними. Вони переймаються іншими групами. Так, у пізньоямного населення набувають поширення поховання важливих осіб з візками, має місце імітація модельованих черепів⁶⁷. В умовно донецького населення змінюються на овальні форми катакомб. Цей перелік можна продовжити. Поступово етнічні межі замінялись соціальними. З часом у районах поширення інгульських пам'яток все населення переходить на цей ритуал з невеликими варіаціями. Тому він опиняється пізнішим. Так, наприклад, для умовно донецького населення властива присутність у камері ритуальної їжі (кістки тварин). Ця риса зберігається і у інгульських похованнях, але тут кістки тварин лежать лише у катакомбах рядового населення. У контексті цього процесу, можливо, виявляються правими дослідники, що вважають чіткі кути катакомбних поховальних споруд ямною ознакою⁶⁸.

Кажучи про функції, які виконували у катакомбному суспільстві різні етнічні групи, здається, що знать інгульського населення здійснювала керування, як ідеологічне, так і світське, у тому числі і військове. Значна частина решти інгульського населення була пов'язана з війною. Це пояснюється більшою кількістю кенотафів, заможних поховань, насамперед у місцевостях, що оточують Молочанський центр. На ці ж функції інгульського населення вказує і те, що на пізньому етапі в умовно донецького населення різко зменшується число поховань зі зброєю. Очевидно, що середню касту — основне виробниче населення — становило умовно донецьке. Воно мало, мабуть, певні права і користувалось більшими пільгами, ніж залишки «ямників», що значною мірою переходили до катакомбного ритуалу поховання.

У невеликій статті немає змоги докладно розглянути численні питання та проблеми, які постають при реконструкції соціального ладу катакомбного суспільства та у зв'язку з цим. Дані, що підтверджують гіпотезу про кастову систему, дозволяють говорити про появу найдавніших форм експлуатації (саме так можна інтерпретувати зникнення подекуди соціальної верхівки умовно донецького населення).

Ідея про станово-кастовий характер катакомбного суспільства дає змогу розв'язати конче необхідні дискусійні питання про походження катакомбного ритуалу, пояснює перехід значної частини ямного населення на новий поховальний обряд, з'ясовує причини спільних рис у матеріальній культурі ямного та катакомбного населення, причини довготривалого збереження етнічних традицій. Нарешті, вона конкретизує висунуту С. С. Березанською та О. Г. Шапошниковою думку про співіснування ямної та катакомбної культур⁶⁹, дозволяє вирішити питання про етнічний склад і його співвідношення з археологічними катакомбними культурами.

Таким чином, можна поставити питання про те, що катакомбна спільність на Україні, насамперед у районах Західного Приазов'я, Північного Криму, Нижнього Подніпров'я, Поінгулля — Побужжя існувала як примітивне протодержавне утворення (вождівство), яке мало станово-кастову структуру, що складалася з трьох колишніх етносів. Поступово етнічні прикмети перетворились на соціальні. Пригноблення пізньоямного та умовно донецького населення, одер-

жання від нього додаткового, а можливо, і частини необхідного продукту дозволяло панівному інгульському етносу здійснювати військову експансію на схід, північ та, можливо, захід, а також підтримувати непорушність створеної системи. Здається, що станово-кастова система організації катакомбного суспільства стала причиною і досягнень цього народу, і, врешті-решт, його загибелі.

Таблиця 1. Розподіл інгульських та умовно донецьких поховань за соціальними рангами

Типи поховань	соціальні групи		
	знать	рядове населення	можливо, неповноправне населення
Інгульські	19,6% (I—III гр.)	74,1% (IV—V гр.)	6,3% (VI гр.)
Умовно донецькі	8,1% (I гр.)	87,8 (II—III гр.)	4,1% (IV гр.)

Таблиця 2. Територіальне поширення соціальних груп інгульського населення

Територія	соціальні групи		
	знать	рядове населення	можливо, неповноправне населення
Молочна	45,5%	45,5%	9,0%
Поінгулля	17,0%	77,0%	6,0%
Крим	17,9%	82,1%	—
Запоріжжя	12,4%	82,2%	5,5%
Подніпров'я	8,3%	82,3%	9,4%

Таблиця 3. Територіальне поширення соціальних груп умовно донецького населення

Територія	соціальні групи		
	знать	рядове населення	можливо, неповноправне населення
Молочна	3,6%	90,9%	5,5%
Степове Причорномор'я	6,7%	88,9%	4,4%
Подніпров'я	8,2%	89,4%	2,4%
Дон — Донець	13,8%	81,6%	4,6%

Таблиця 4. Територіальне поширення соціальних груп умовно донецького населення на двох хронологічних етапах

Територія	соціальні групи					
	ранній етап			пізній етап		
	рядове незаможне	рядове заможне	знать	рядове незаможне	рядове заможне	знать
Дон — Донець	—	80,6%	19,4%	29,2%	62,5%	8,3%
Подніпров'я	31,1%	55,6%	13,3%	40,0%	53,3%	6,7%
Степове Причорномор'я	45,5%	40,9%	13,6%	28,6%	71,4%	—
Молочна	37,9%	55,2%	6,9%	42,9%	57,1%	—
В середньому	28,6%	58,1%	13,3%	35,2%	61,1%	3,8%

Примітки

¹ *Артамонов М. И.* Совместные погребения в курганах с окрашенными костяками // ПИДО.— М.-Л., 1934.— № 7—8.— С. 108—125; *Круглов А. П., Подгаецкий Г. В.* Родовое общество степей Восточной Европы // Известия ГАИМК.— 1935.— Вып. 119.— С. 159, 160; *Попова Т. Б.* Племена катакомбной культуры // Тр. ГИМ.— М., 1955.— Вып. 24.— С. 159, 160.

² *Шапошникова О. Г.* Катакомбна культурно-історична область // Археологія УРСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 317—334; *Шарафутдінова І. М.* Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія.— 1980.— Вып. 33.— С. 60—70; *Ковалева И. Ф.* Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережья Украины). Учебное пособие.— Днепрпетровск, 1983.— 108 с.

³ *Шапошникова О. Г.* До питання про металообробку у племен донецької культури // Археологія.— 1971.— № 1.— С. 22—26.

⁴ *Ковалева И. Ф.* Погребальный обряд...— С. 61—68.

⁵ *Братченко С. Н., Шапошникова О. Г.* Катакомбная культурно-историческая область // Археология Украинской ССР.— К., 1985.—Т. 1.— С. 403—420.

⁶ *Пустовалов С. Ж.* Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 5.

⁷ *Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж.* Портреты прошлого // Знание — Сила.— 1982.— № 10.— С. 20—23.

⁸ *Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж.* Моделирование лица по черепу у племен катакомбной общности // Религиозные представления в первобытном обществе.— Тез. докл. конф.— М., 1987.— С. 146—149.

⁹ *Линс Ю.* Происхождение вещей.— М., 1954.— С. 149.

¹⁰ *Медведев Е. М.* Южная Азия // Первобытная периферия раннеклассовых обществ.— М., 1978.— С. 39—72.

¹¹ *Childe V. G.* The birth of the Civilisation // Past and Present.— 1952.— 2.— P. 1—10; *Массон В. М.* Становление раннеклассового общества на Древнем Востоке // ВДИ.— 1967.— № 5.— С. 82—94; *Гуляев В. И.* Города-государства майя (структура и функции города в раннеклассовом обществе).— М., 1979.— 303 с.; *Rentrew C.* The emergence of civilisation: The Cyclades and The Aegean in the third millennium B. C.— London, 1972.— 498 p.; *Илющекин В. П.* Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986.— 396 с.; *Куббель Л. Е.* Возникновение частной собственности, классов и государства // Первобытное общество. Эпоха классового образования.— М., 1988.— С. 140—269; *Павленко Ю. В.* Теоретико-методологічні основи вивчення ранньокласових суспільств за археологічними даними // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 19—29.

¹² *Илющекин В. П.* Сословно-классовое общество...— С. 154.

¹³ *Хазанов А. М.* Классообразование: факторы и механизмы // Исследования по общей этнографии.— М., 1979.— С. 125—177.

¹⁴ *Куббель Л. Е.* «Формы предшествующие капиталистическому производству» Карла Маркса и некоторые аспекты возникновения политической организации // СЭ.— 1987.— № 3.— С. 3—12.

¹⁵ *Хазанов А. М.* Классообразование...— С. 160, 161.

¹⁶ *Павленко Ю. В.* Теоретико-методологічні основи...— С. 23.

¹⁷ *Братченко С. Н., Шапошникова О. Г.* Катакомбная...— С. 403—420; *Ковалева И. Ф.* Погребальный обряд...— С. 61—68.

¹⁸ *Чередниченко Н. Н., Пустовалов С. Ж.* К вопросу о боевых колесницах и колесничих в обществе катакомбной культуры // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 104—106.

¹⁹ Пустовалов С. Ж. Социальная дифференциация и половозрастные характеристики «позднекатакомбного» населения Северного Причерноморья // Проблемы археологических исследований на Украине.— Тез. докл. XX конф. ИА АН УССР.— Одесса, 1989.— С. 186—187.

²⁰ Кузьмина Е. Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения Южнорусских степей // ВДИ.— 1974.— № 4.— С. 68—87; Горелик М. В. Колесницы Переднего Востока III—II тыс. до н. э. // Древняя Анатолия.— М., 1985.— С. 183—202.

²¹ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Портреты прошлого. Продолжение рассказа // Знание — Сила.— 1983.— № 8.— С. 36—38.

²² Кубышев А. И., Черняков И. Т. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (на материалах погребения литейщика катакомбной культуры) // СА.— 1985.— № 1.— С. 39—54.

²³ Пустовалов С. Ж. Социальная дифференциация...— С. 186, 187.

²⁴ Пустовалов С. Ж. К проблеме реконструкции социальной структуры носителей катакомбной культуры.— Тез. докл. конф.— Запорожье, 1989.— С. 126, 127.

²⁵ Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.).— К., 1985.— 226 с.; Генинг В. Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV—III вв. до н. э. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 215—234.

²⁶ Пустовалов С. Ж. К проблеме реконструкции социальной...— С. 126, 127.

²⁷ Гамкрелидзе В. Т., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы.— Тбилиси, 1984.— Т. 1—2.— 1328 с.— Т. 2.— С. 885; Пустовалов С. Ж. Многокамерные катакомбные погребения Северного Причерноморья и Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 94—96; Чередишченко Н. Н., Пустовалов С. Ж. К вопросу...— С. 104—106; Пустовалов С. Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбного суспільства // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 56—67.

²⁸ Пустовалов С. Ж. Багатокамерні поховання...— С. 94—96.

²⁹ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Портреты...— 1983.— С. 36—38.

³⁰ Даниленко В. М. Кам'яна Могила.— К., 1986.— С. 8, 45, 52, 53.

³¹ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Катакомбная...— С. 419.

³² Куббель Л. Е. Возникновение частной собственности...— С. 223.

³³ Там же.— С. 227.

³⁴ Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры...— С. 1—16.

³⁵ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 98—103.

³⁶ Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья.— Дисс... канд. ист. наук // НА ИА НАНУ.— Ф.Е. 12.— № 668.

³⁷ Куббель Л. Е. Возникновение частной...— С. 230.

³⁸ Хазанов А. М. Классообразование: факторы и механизмы...— С. 139.

³⁹ Белявский В. А. Этнос в древнем мире // Доклады и сообщения отделения и комиссий ГО СССР.— Л., 1967.— С. 18—38; Никифоров В. Н. Восток и всемирная история.— М., 1977.— С. 50; Хазанов А. М. Классообразование...— С. 159 та ін.

⁴⁰ Хазанов А. М. Классообразование...— С. 156.

⁴¹ Кобищанов Ю. М. Системы общинного типа // Община в Африке.— М., 1978.— С. 133—260.

- ⁴² *Бонград-Левин Г. М., Ильин Г. Ф.* Индия в древности.— М., 1985.— С. 162—171.
- ⁴³ Там же.— С. 182.
- ⁴⁴ *Кобищанов Ю. М.* Системы...— С. 256.
- ⁴⁵ *Бутинов Н. А.* Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты) // ПИДО.— М., 1968.— Кн. 1.— С. 89—155.
- ⁴⁶ *Хазанов А. М.* Указ. соч.— С. 139.
- ⁴⁷ *Куценков А. А.* Эволюция индийской касты.— М., 1983.— С. 48.
- ⁴⁸ *Куценков А. А.* Указ. соч.— С. 50; *Бонград-Левин Г. М., Ильин Г. Ф.* Указ. соч.— С. 169.
- ⁴⁹ *Куценков А. А.* Указ. соч.— С. 53.
- ⁵⁰ *Кобищанов Ю. М.* Указ. соч.— С. 257.
- ⁵¹ *Куценков А. А.* Указ. соч.— С. 51.
- ⁵² *Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ.— М.-Л., 1976.— С. 153.
- ⁵³ *Массон В. М.* Указ. соч.; *Алекшин В. А.* Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ.— Л., 1986.— 191 с.
- ⁵⁴ *Пустовалов С. Ж.* Социальная дифференциация...— С. 186, 187.
- ⁵⁵ *Пустовалов С. Ж.* Этнотипология катакомбной культуры...— С. 11—12.
- ⁵⁶ *Генинг В. Ф., Борзунов В. А.* Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда // ВАУ.— Свердловск, 1975.— № 13.— С. 42—71.
- ⁵⁷ *Пустовалов С. Ж.* Указ. соч.— С. 12—13. Значимо, що на додаток до п'яти територіальних груп інгульського населення для аналізу умовно донецьких було взято ще Дон — Донецький масив, де інгульські поховання не трапляються. Такі ж райони, як Крим, Запоріжжя, Поінгулля, були об'єднані між собою, бо за кількістю умовно донецького населення вони були недостатньо представлені. Водночас, з етнічної точки зору, ці райони становлять тісну єдність.
- ⁵⁸ *Пустовалов С. Ж.* К методике периодизации катакомбной культуры по данным погребального обряда // Новые методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 87—108; *Братченко С. Н.* Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 27—29.
- ⁵⁹ *Братченко С. Н., Шапошникова О. Г.* Указ. соч.— С. 418.
- ⁶⁰ *Чмихов М. О., Черняков І. Т.* Хронологія археологічних пам'яток епохи міді — бронзи на території України.— К., 1988.— 180 с.
- ⁶¹ *Братченко С. Н.* Катакомбные культуры...— С. 27—29.
- ⁶² *Пустовалов С. Ж.* Этнотипология катакомбной культуры...— С. 15.
- ⁶³ *Рассамакин Ю. А., Пустовалов С. Ж.* Отчет о раскопках на р. Молочной // НА ИА НАНУ.— Ф. Е. 1982/2.— С. 25—30.
- ⁶⁴ *Довженко Н. Д., Рычков Н. А.* К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 14—27.
- ⁶⁵ *Пустовалов С. Ж.* Этнотипология катакомбной культуры...— С. 10—12.
- ⁶⁶ Там же.— С. 12.
- ⁶⁷ *Рассамакин Ю. А.* О некоторых проблемах изучения погребений эпохи ранней бронзы в Северо-Западном Приазовье // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 82—84.

⁶⁸ Евдокимов Г. Л. О культурно-хронологических различиях катакомбных памятников Нижнего Поднепровья, Приазовья и Крыма // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.— Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР.— Днепропетровск, 1980.— С. 48—50.

⁶⁹ Березанская С. С., Шапошникова О. Г.: Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до н. э.— Тр. ГИМ.— № 24.— М., 1955 (Рец.) // СА.— 1957.— № 2.— С. 270—275.

С. Ж. Пустовалов

ВОПРОСЫ РЕКОНСТРУКЦИИ СОЦИАЛЬНОГО СТРОЯ КАТАКОМБНОГО ОБЩЕСТВА

На основе новых материалов и теоретических разработок автор прослеживает степень разложения первобытности и конкретизирует форму социальной системы катакомбного общества Северного Причерноморья, которое, по его мнению, является сословно-кастовым.

S. Zh. Pustovalov

THE QUESTIONS OF SIMULATING SOCIAL SYSTEM OF THE CATACOMB COMMUNITY

Basing on the new materials and theoretical investigation, the author observes the extent, to which the prehistoric period decayed, and determines the form of social system of Catacomb culture on the Northern Black Sea Coastland; author believes that the structure of this system was of class and caste nature.

Одержано 27.08.90

ПОХОВАННЯ ЗРУБНОЇ СПІЛЬНОТІ З БУЛАВАМИ

В. Г. Житников, В. В. Циміданов

У статті розглянуто поховальні комплекси зрубної культури, які містять булави. Робиться висновок, що у розвиненій зрубній культурі поховання з булавами не менш репрезентовані, аніж серед комплексів покровського типу.

Стандартним поховальним інвентарем зрубної культури був керамічний посуд, у якому до могили ставилась їжа (каші, напої тощо). Певно, цього було досить для переправи у царство померлих. Що ж до інших категорій інвентаря, то вони присутні лише, приблизно, у 10% поховань (про це свідчить аналіз 2326 поховальних комплексів з території України). Зрубна спільнота належить до того типу культур, яким було пригаманно класти до могили мінімум речей. У культурах іншого типу, зокрема у багатьох народів Сибіру, небіжчика супроводжували практично усі речі, які були необхідні живій людині у повсякденному житті¹. Але у індоєвропейських народів такі звичаї майже не практикуються. Тим цікавішим є те, за яким принципом серед багатьох речей, які оточували людину за життя, обиралися ті нечисленні, що потрапляли до її могили.

© В. Г. ЖИТНИКОВ, В. В. ЦИМІДАНОВ, 1999